

Over 's-Hertogenbosch geschreven

Literatuur uit 1999

B.C.M. Jacobs *

De Bossche geschiedenis blijft vele pennen in beweging houden en vele lezers boeien. Ook in het jaar 1999 waren er weer publicaties genoeg – van wetenschappelijke dissertaties tot boeken en tijdschriften voor een breed publiek – om een kroniek te vullen met een selectie van geschriften over 's-Hertogenbosch.

Geboorte

Zo was daar in de eerste plaats het tijdschrift *Bossche Bladen* zelf, dat in 1999 het licht zag. Dit blad komt voort uit het voormalige tijdschrift 's-Hertogenbosch van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch en de *Boschboombladeren* van de Kring voor Geschiedenis en Heemkunde De Boschboom. Dat het nieuwe blad een lang leven beschoren mag zijn.

Tentoonstelling

Gedurende de maanden juni tot begin oktober 1999 konden in het Noordbrabants Museum een tentoonstelling bezoeken over Bossche interieurs. Mede ter voorbereiding van deze tentoonstelling had in de afgelopen jaren met de hulp van vele vrijwilligers een omvangrijk onderzoek plaats van wel 6000 boedelinventarissen. Bij de tentoonstelling kon dan ook een fraai boek 's-Hertogenbosch binnenskamers. *Aspecten van stedelijke woon- en leefculturen 1650-1850* verschijnen onder redactie van Charles de Mooij en Aart Vos, waarin resultaten van dat onderzoek zijn neergelegd. Vele vragen omtrent de materiële cultuur van de Bosschenaren konden worden gesteld; lang niet alle konden vooralsnog worden beantwoord. Bouwhistoricus Harry Boekwijt biedt inzicht in de ontwikkeling van het Bossche woonhuis vanaf de late

Middeleeuwen tot circa 1850, in het bijzonder ten aanzien van de veranderingen in de constructie en afwerking van het interieur. Esther Vink keek naar ontwikkelingen in eetgedrag en tafelcultuur. Frans Jansen belicht het kleedgedrag van de Bosschenaren. Aart Vos hield zich bezig met de vrijetijdsbesteding. De boedelbeschrijvingen bevatten namelijk ook allerlei voorwerpen voor de vrije tijd: spellen, muziekinstrumenten, tuininventarissen en dergelijke. Charles de Mooij neemt het huis van de Bossche regentenfamilie Copes tot uitgangspunt.

Via een imaginaire rondgang door dat huis schetst hij het interieur en de gewoonten en leefomstandigheden van zijn bewoners.

Onder dezelfde titel als het boek en de tentoonstelling werd ook een lespakket gemaakt voor de bovenbouw van de basisschool met opdrachten om kinderen ervaringen te laten opdoen met een historische bron.

Jubilea

Ter gelegenheid van het 725-jarig bestaan van het Stedelijk Gymnasium verscheen onder eindredactie van Kees van den Oord het herinneringswerk *Scolae de Buscho 1274-1999. Fragmenten uit de historie van de Latijnse School van 's-Hertogenbosch ter gelegenheid van het 725-jarig bestaan*. De basis van dit jubileum wordt gevonden in een oorkonde uit 1274 waarin sprake is van een scolae de Buscho. De school dateert overigens waarschijnlijk al uit de eerste helft van de dertiende eeuw; die 725 jaar moeten we dus maar met een korreltje zout nemen. De school is eigenlijk nog veel eerbiedwaardiger dan het gevierde jubileum aangeeft. Onder de titel 'Van Scholae de Buscho naar Stedelijk Gymnasium' schetst Wilton Desmense de 725-jarige geschiedenis nog eens in vogelvlucht. Een dergelijke geschiedschrijving was echter niet het eigenlijke doel van deze jubileumuitgave. De belangrijkste doelstelling was de namen van zoveel mogelijk leerlingen, docenten, rectoren en onderwijsondersteunend personeel uit de periode 1274-1999 te publiceren. Daarnaast deden leerlingen van de school vergelijkend onderzoek naar andere gymnasia. Ook oud-leerlingen en (oud-)docenten togen aan het werk. Zo stelt Jos Koldewij de vraag of Jeroen Bosch vóór Erasmus leerling van de Latijnse School was. Jan Spoelder blikt terug op een eeuwenlange schooltraditie: de prijsuitreiking. Vele van de uitgereikte prijsboeken zijn bewaard gebleven. Zij zijn veelal herkenbaar aan een stempel met het stadswapen op de band. Ook het niveau van de Bossche Latijnse School werd onderzocht. Prof. dr. J. de Vet verrichtte een studie daarnaar voor het tijdperk van de Verlichting. Gert-Jan van Dijk richtte zijn blik op een oud-docent: classicus en musicus Alphons Diepenbrock. Mr. P.F.Ch. Smit geeft een korte levensschets van zijn vader oud-rijksarchivaris mr. J.P.W.A. Smit, die zowel leerling als curator van de school is geweest.

Een in vergelijking met het voorgaande toch wat minder eerbiedwaardig jubileum vierde de Bossche rugbyclub. Zij werd in 1999 25 jaren jong. Ook dat was echter aanleiding genoeg om een boek uit te geven: *Rugbyclub The Dukes, 25 Years Still Trying*. Onder eindredactie van Robert van Lith maakte een team een 'sportief' boek over de geschiedenis van een club voor jong en oud. Het Jeroen Boschcollege pakte zijn jubileum anders aan. Bij het tachtigjarig bestaan verscheen een aardig boekje – *Meesters & Leerlingen* – boordevol met tekeningen, schet-

sen en schilderijen van Herman Moerkerk, Guus Ong en leerlingen. Naast de vele afbeeldingen wordt ook aandacht geschonken aan het leven van de meesters.

Verhuizing

Wie kent het niet: het Paleis van Justitie aan de Spinhuiswal. Niet omdat men er in het gebouw iets te zoeken had, – in beginsel liever niet zelfs, tenzij men er werkte –, maar omdat het zo'n indrukwekkend gebouw is. In 1998 verliet het gerechtshof, dat er als laatste gehuisvest was, het gebouw om samen met kantongerecht en arrondissementsrechtbank de imposante nieuwbouw aan de westzijde van het station te betrekken. Deze verhuizing vormde de aanleiding om de geschiedenis van het gebouw en het Bossche rechtsleven aan het papier toe te vertrouwen. Vele medewerkers onder leiding van een redactieraad en eindredacteur J.M.P. van Oorschoot verzorgden een prachtige uitgave: *Justitie gewogen. Het Paleis van Justitie en de rechtsgang te 's-Hertogenbosch 1922-1998*. Het oude gebouw, in 1944 door brand verwoest, de herbouw, de inrichting en de mensen, ze komen evenwichtig aan bod. En wie denkt dat het er in het statige gebouw nooit ludiek aan kon toegaan, moet maar eens kijken naar de foto van rechtbankpresident mr. A.H. van Delden en zijn elf vrouwelijke griffiers met Oeteldonkse das uit 1987 bij gelegenheid van een kort geding tussen de Oeteldonkse Club van 1882 en de Oetels.

Open Monumentendag 1999

Bij gelegenheid van Open Monumentendag verschijnt al enige jaren een handig boekje met informatie over de speciale activiteiten van die dag en de gebouwen die te bezichtigen zijn. In 1996 was het thema '200 jaar provinciehoofdstad en 200 jaar architectuur', in 1997 'monumentale schoolgebouwen', in 1998 'het restauratieambacht' en in 1999 'het Bossche interieur'. Dit thema sloot aan bij de tentoonstelling in het Noordbrabants Museum. Ook al geschiedde de openstelling van een aantal panden slechts op deze speciale dag, het boekje en de daarin opgenomen informatie blijft een handig hulpmiddel bij een stadswandeling die men nog eens zou willen maken.

Vesting

R. Glaudemans en G. van Tussenbroek schreven *De Moerasdraak. Achthonderd jaar Bossche vestingwerken*. 's-Hertogenbosch was eeuwenlang een belangrijke vestingstad. Verdedigingswerken dateren al uit de oudste periode van haar ontstaan. Later volgden stadsuitbreidingen, die gepaard gingen met de bouw van nieuwe muren, poorten en hekels. Omdat de stad geacht werd onneembaar te zijn voor de Staatse troepen kreeg zij tijdens de Tachtigjarige Oorlog de bijnaam van onoverwinnelijke moerasdraak. Frederik Hendrik maakte in 1629 echter een ein-

de aan die mythe van onoverwinnelijkheid. Tijdens de Staatse periode was de beroemde vestingbouwer Menno van Coehoorn betrokken bij verbeteringen aan de Bossche vesting. De stad was in de achttiende eeuw echter niet meer zo onneembaar als zij ooit was geweest. Dat bleek toen de Franse troepen in 1794 binnenvielen. Na een eerste mislukte poging wist generaal Pichegru de stad in te nemen. Na de invoering van de Vestingwet van 1874 kon de vesting worden ontmanteld. De stad kon nu uitbreiden buiten de muren. Veranderingen in de vestingwerken vonden voortaan plaats om stedenbouwkundige redenen en niet langer om krijgskundige redenen. Er verdween het een en ander, maar er bleef toch ook veel bewaard. Archeologen en bouwhistorici hebben van de vestinggeschiedenis inmiddels heel veel achterhaald. Deze geschiedenis vormt de basis voor het restauratie- en ontwikkelingsplan *Versterkt Den Bosch* dat de komende jaren tot uitvoering zal moeten komen. Het boek is niet alleen een beschrijving van de vestinggeschiedenis van de stad. Het bevat ook talloze foto's, tekeningen en kaarten die het verhaal visualiseren en handen en voeten geven.

Hora est

Er promoveerden afgelopen jaar ook weer enige personen op studies waarin 's-Hertogenbosch een prominente rol vervult. Op 26 februari verdedigde in Tilburg D.M. de Jaeger zijn proefschrift over *De houding van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de grote steden van Noord-Brabant*. Natuurlijk was provinciehoofdstad 's-Hertogenbosch een van de bestudeerde zeven steden. Het functioneren van de politie tijdens de Tweede Wereldoorlog stond na de bevrijding onder hevige kritiek. De emoties liepen daarbij hoog op. Er werd aangedrongen op een zuivering van het politieapparaat, die er voor een deel ook kwam. Uiteraard is door historici na 1945 onderzoek gedaan naar deze zwarte periode uit de politiegeschiedenis, maar dit onderzoek richtte zich vaak vooral op het westen van het land. Onderzoek naar de politie in oorlogstijd op het niveau van de provincie was echter nog nauwelijks verricht. Op verschillende manieren – chronologisch, thematisch en per stad – kijkt De Jaeger naar het politieoptreden. Centraal staat vooral het werk van alledag en de invloed van de omstandigheden, waaronder gewerkt moest worden.

Op 21 juni 1999 promoveerde in Nijmegen Frans Jozef van der Vaart op de studie *Bedelordekloosters, 's-Hertogenbosch en de Bossche School. Studies over architectuur en stedenbouw*. Vele Bosschenaren kennen deze voormalige stadgenoot en zoon van oud-Boschboom-voorzitter Jos van der Vaart van door hem verzorgde lezingen en eerdere publicaties. Nu ligt zijn officiële proeve van wetenschappelijke bekwaamheid op de boekentafel. Zowel het middeleeuwse predikherenklooster als de twintigste-

eeuwse architectuur van de zogenoemde Bossche School vormen de thematiek van dit boek. De auteur is als geen ander deskundig ten aanzien van beide op zich zo uiteenlopende onderwerpen. Kloostercomplexen bepaalden in de Middeleeuwen in belangrijke mate het stadsbeeld. Van der Vaart laat zien dat dat ook bij 's-Hertogenbosch het geval was. Ook de architectuur van de Bossche School is in het stadsbeeld terug te vinden. Denk bijvoorbeeld maar eens aan de San Salvatorkerk in Orthen of het kantoor van de Waterleidingmaatschappij in Verwersstraat en Lange Putstraat.

Ziekenzorg

Van A. Kappelhof kwam het boek *Een groot hart voor kleine mensen, kindergeneeskunde in 's-Hertogenbosch 1383-2000* uit. De oudste berichten over de zorg voor zieke kinderen dateren al van 1383. Toch gaat het boek in hoofdzaak over de geschiedenis van de kindergeneeskunde in de twintigste eeuw. Toen pas kwam er aandacht voor de grote kindersterfte en de oorzaken daarvan en ook pas in deze eeuw is er sprake van speciaal op kinderen gerichte geneeskunde. Artsen en verpleegsters die deze zorg hebben ontwikkeld in 's-Hertogenbosch komen in dit boek in woord en beeld voor het voetlicht.

De ziekenzorg kreeg nog meer belangstelling. Rob Wolf schreef *Een doolhof van eeuwen 1274-1999. Zeven eeuwen ziekenzorg in 's-Hertogenbosch. Van Groot Ziekengasthuis tot Bosch Medicentrum*. In 1274 werd het Groot Gasthuis gesticht, een verpleeginrichting voor armlastige Bosschenaren. Van geneeskunde was toen nog geen sprake.

Een illustratie uit het boek van Kappelhof: een kinderkamer in het GZG in 1932.
(Uit: archief Godshuizen)

Deze ontwikkelde zich pas vele eeuwen later. Het Groot Gasthuis werd Groot Ziekengasthuis en ten slotte een medisch centrum waarin de modernste technologieën worden toegepast. Overigens komen de eerste zes eeuwen maar zeer beperkt in dit boek aan bod. Een boekbespreking door Cor van der Heijden treft u elders in dit blad aan.

Vuil

Elke week komen ze op z'n minst eenmaal bij u voorrijden: de auto's van de Afvalstoffendienst. Over deze gemeentelijke dienst en haar voorgangers maakten J.J. Brouwers, J. Goossens en M. Karssen een boek, getiteld *Stoere Mannen Eerlijk Werk. Geschiedenis Afvalstoffendienst 's-Hertogenbosch*. Die stoere mannen zien we volop terug op de vele foto's van J. Zandee, die een wezenlijk onderdeel van het boek uitmaken. Stoere vrouwen komen op enkele uitzonderingen na, niet in beeld. Het gemeentelijke schoonmaakwerk is kennelijk, zoals de titel ook al suggereert, in hoofdzaak een mannenaangelegenheid, hoewel de stad al in 1875 twee marktveegsters heeft gehad. Erg veel rust blijkt de reinigingsdienst in de loop van de laatste anderhalve eeuw en zeker niet in de afgelopen decennia beschoren te zijn geweest. Het spook van de privatisering en het verzet van de stoere mannen daartegen, heeft, zo blijkt ook uit de interviews die het geschiedverhaal in het boek larderen, diepe indruk gemaakt.

Water en vuur

Een onvermoeibaar verzamelaar van informatie over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch is Henk Bruggeman. En even onvermoeibaar stelt hij datgene wat hij verzameld en bewerkt heeft elk jaar weer in de vorm van werkstukken aan Stadsarchief en bibliotheken ter beschikking. Afgelopen jaar waren het de *Water- en vuurhuizen te 's-Hertogenbosch* die tot een publicatie leidden. Oudere inwoners van de stad kennen ze nog wel, de huizen waar men warm water en vuurkooltjes kon gaan halen en vooral ook gezellig kon 'buurten'. Het assortiment van de winkeltjes werd op den duur uitgebreid met kruidenierswaren en andere artikelen, die ten slotte de oorspronkelijke producten verdrongen. Dat er vele water- en vuurhuizen hebben bestaan, toont het overzicht met namen en adressen van deze winkeliers over de periode 1800-1930.

Veranderende samenleving

Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820 heet het boek waaraan professor Maarten Prak zo'n tien jaar heeft gewerkt. Achter een grauwe kافت verbergt zich een diepgaande beschrijving van de verwikkelingen in de woelige jaren 1770-1820 met de nadruk op de sociale ver-

houdingen en de sociale wortels van de revoluties in de Bossche samenleving. De schrijver werpt een nieuw licht op de Bossche samenleving in een revolutionaire tijd. Maar 's-Hertogenbosch wordt niet als alleen op de wereld beschouwd. In 's-Hertogenbosch aangetroffen verhoudingen stonden niet op zichzelf. Vanuit zijn bevindingen over de stad en via vergelijkingen met andere steden komt Prak tot interessante generalisering ten aanzien van de vraag 'hoe en waarom de Nederlandse samenleving in de halve eeuw tussen 1770 en 1820 veranderde', een periode waarin de grondslagen werden gelegd voor onze hedendaagse maatschappij.

Oorlogsverleden

Luc van Gent houdt zich al lange tijd bezig met de Tweede Wereldoorlog en de bevrijding van de stad in 1944, of beter met de mensen die bij die oorlog betrokken waren. In 1984 maakte hij over de bevrijding van 's-Hertogenbosch een videofilm en in 1989 een boek. Sindsdien is hij in gesprek gebleven met vele betrokkenen, vooral ook over de vraag hoe wij verder moeten met dit verleden. In *Ooggetuigen in het licht van 2000. Verhalen van Bosschenaren en anderen 1940-2000* zijn persoonlijke oorlogsverhalen en getuigenissen van verzetsmensen, Engelse en Duitse militairen en anderen opgetekend vermengd met gebeurtenissen en ervaringen na 1945. Over oorlog en bevrijding gaat ook het kleine boekje *Een herinnering aan de oorlogsslachtoffers van Engelen* door A. Verlaat. Toen Engelenaren na hun evacuatie eind oktober 1944 vanuit de polder naar hun dorp terugkeerden, werden zij beschoten en vielen er diverse slachtoffers. Nog altijd staat niet met volledige zekerheid vast wie de fatale schoten hebben gelost. Voor de gesneuvelde Engelenaren is in 1946 een monument opgericht. Ook de namen van militairen, zowel Britse als Duitse, die in Engelen en omgeving zijn omgekomen worden in het boekje vermeld.

Gemeentewapen

De samenvoeging van 's-Hertogenbosch en Rosmalen heeft veel pijn veroorzaakt. Ook nu de gemeentelijke herindeling al weer enige tijd een voldongen feit is, is deze pijn nog niet weg. Dat blijkt uit het boekje van de Werkgroep Ondersteuning Genealogie en Heraldiek van de Heemkundekring Rosmalen getiteld *Een wapen voor de nieuwe gemeente 's-Hertogenbosch*. In het voorstel van het Gemeentebestuur voor een nieuw gemeentewapen is volgens deze werkgroep op geen enkele wijze getracht om de herkenbaarheid van Rosmalen op enigerlei wijze tot uiting te laten komen. Het blijft overigens niet bij kritiek. Er worden ook diverse voorstellen gedaan voor andere wapens.

Dialect

De vereniging Janus en Bet probeert met verve de Bossche taal levend te houden en ook De Boschboom is op het dialect-terrein de laatste jaren actief met de organisatie van het Grôôt Bosch' Dictee. De Bossche stadstaal kreeg ook wetenschappelijke aandacht in een bundel *Honderd jaar Stadstaal*, die verscheen onder redactie van Joep Kruijsen en Nicoline van der Sijs. Hierin passeren de talen van een twintigtal steden de revue. Stadstalen zijn in het laatste kwart van de negentiende eeuw ontstaan, maar kregen tot nu toe veel minder aandacht van dialectologen en historisch taalkundigen dan plattelandsdialekten. Daar is inmiddels wel verandering in gekomen. De wetenschap heeft ook de stadstaal ontdekt als onderzoeksobject. Wie de bijdrage van Cor Swanenberg in de bundel leest, kan leren hoe moeilijk goed dialect spreken en schrijven is.

Oud-inwoner

Voordat we een blik werpen in de tijdschriften nog iets over een boek dat niet over 's-Hertogenbosch gaat, maar over een voormalige inwoner, die ooit de wereldpers wist te halen en die nog steeds tot de verbeelding spreekt: *Marinus van der Lubbe*, de man die in 1933 de Rijksdag in Berlijn in brand stak. Over hem verscheen een herziene versie van een oorspronkelijk uit 1986 daterende biografie geschreven door Martin Schouten. Van der Lubbe werd in 1909 in Leiden geboren. In 1913 kwamen zijn

ouders terecht in de Tolbrugstraat in 's-Hertogenbosch. Wegens huurschuld moesten zij echter al weer snel de stad verlaten. Zijn moeder keerde evenwel met de kinderen in 1916 weer naar de stad terug. Marinus bezocht er de Christelijke lagere school. Na de dood van zijn moeder in 1921 werd hij bij zijn oudere zus in Oegstgeest opgenomen. De verdere levensloop speelt zich dan af buiten 's-Hertogenbosch, maar blijft een intrigerend verhaal. In 1998 verscheen reeds een filmdocumentaire van Joost Seelen over Van der Lubbe. Net als in het boek van Schouten komen hierin Bosschenaren aan het woord die hem nog gekend hebben.

Artikelen

Behalve boeken worden vele korte en lange artikelen aan het Bossche verleden gewijd. Hieronder worden de belangrijkste bijdragen aangestipt.

- Leo Adriaenssen voltooide in de *Brabantse Leeuw* van 1999 zijn uitgebreide studie naar de Bossche magistraatsfamilie Schilders in de late Middeleeuwen. Naar dit geslacht is de Schilderstraat genoemd en een lid van de familie stichtte het Schildersgasthuis in de Uilenburg.

- Een belangrijk man was Johan Wolfert van Brederode. Hij werd in 1629, na de inname van de stad door Prins Frederik Hendrik, gouverneur van Den Bosch. 'Een vertrouwt en gequalificeert Personagie, Inboorling van deesse Landen, op wiens vroomigheid, dapperheid en getrouwigheid men sig hebbe te verlaaten.' Verschillende auteurs laten in een bundel artikelen hun licht schijnen over deze edelman. De auteurs gaan in op zijn afkomst, gezin, bezittingen, militaire carrière en banden met de Nassaus en de Oranjes. A.J.M. Koenheim e.a. (red.), *Johan Wolfert van Brederode 1599-1655. Een Hollands edelman tussen Nassau en Oranje* (Zutphen 1999).

- In deel 15 van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* staan twee opstellen over de Bossche cultuurgeschiedenis. Zowel Karin Strengers-Olde Kalter als Aart Vos openden boedelinventarissen uit de zeventiende en achttiende eeuw. Belangrijke bronnen die veel vertellen over het alledaagse leven. Strengers-Olde Kalter gaat in op het bezit van boeken. In Den Bosch werd gelezen; niet alleen bij de maatschappelijke bovenlaag maar ook bij de 'middengroep' stonden boeken op de plank. In de late achttiende eeuw voerde Jacob Cats de lijst van meestgelezen auteurs aan. Aan het begin van de eeuw was dat Hugo de Groot en stond Cats nog op vijf. De auteur legt uit waarom. Vos voert de lezer naar de muziek. De idee dat gereformeerden geen muzikale smaak hadden en slechts psalmen dreunden wordt naar de prullenbak verwezen. Een commissie, waarin drie gereformeerde predikanten, benoemde zelfs een katholiek tot organist van de Grote-

Gedeelte van een klassenfoto uit ca. 1919 van de protestants-christelijke school aan het Brugplein. Hierop is een jeugdige Marinus van der Lubbe te zien.
(Foto: Stadsarchief)

of Sint-Janskerk. Deze Verrijt – gevierd componist in de Nederlanden! – wilde toen wel gereformeerd worden. Thuis werd ook gemusiceerd. De regenten van de stad hadden een Europese smaak: schepen Van Breugel hield van Vivaldi en Corelli.

- In de achttiende eeuw groeide – ook onder niet-geleerden – de belangstelling voor wetenschap. Er werden allerlei genootschappen opgericht waar gesproken werd over de wonderen van de natuur. Daarnaast toetste men de nieuwe denkbeelden aan de eigen waarnemingen. De verrekijker van de Bossche schepen Martini – 280 jaar geleden vervaardigd – werpt licht op de natuurkundige interesses in kringen van Bossche regenten. De auteurs – Peter de Clerq en Charles de Mooij – van ‘Een bijzonder familiestuk. De verrekijker van de Bossche president-schepen mr. H.B. Martini (1693-1776)’ wijzen in hun bijdrage ook op de betekenisverandering van de verrekijker gedurende bijna drie eeuwen tot de opname van het instrument in de collectie van het Museum Boerhaave in Leiden. (*Brabants Heem* 1999, nr. 2).

- Uit de verslagen van de bezoeken die de Commissaris van de Koningin aan Brabantse steden en dorpen bracht komen we veel te weten over het reilen en zeilen van bestuur en inwoner. In de afleveringen van januari en juni 1999 van *Met Gansen Trou*, het tijdschrift waarin het verleden van o.a. Engelen en Bokhoven wordt belicht, ‘vertelt’ de Commissaris over zijn bezoek aan de twee dorpen in de eerste decennia van de vorige eeuw. Over onruststokers in de dorpspolitiek en een ‘goedige dikzak’ (hoofd der school Nass). De pastoor van Bokhoven, ‘een krakende wagen’, schijnt ‘een zeer mooi oud archief’ te hebben ‘vooral registers van doop en huwelijk en overlijden, niet alleen voor Bokhoven, maar voor plaatsen van zeer verre over de Maas (Bommel enz.)’. De Commissaris meldt niet alleen saillante details, maar we komen ook meer te weten over de leefomstandigheden. ‘De behoeftige klasse in Bokhoven zijn de kleine boertjes, menschen met 1 en 2 koeien, dat zijn arme tobbers, ze zitten er hard voor.’

* B.C.M. Jacobs is rechtshistoricus en verbonden aan de KUB.